

A SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK NYELVI ÉS NYELVHASZNÁLATI KARAKTERE

1.1. A frazeológia elmélete nem tartozik az általánosan ismert és népszerű vizsgálati témák közé, bár nem nélkülöz előzményeket. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik a külföldi és a hazai kutatásra. A frazeológiai vizsgálódás a nyelvtudomány későn kibontakozó és éppen ezért a legkevésbé tisztázott területei közé tartozik. Ennek nemcsak a kérdés bonyolultsága, a szempontok tisztázatlansága és a feldolgozandó anyag sokrétősége az oka, hanem tekintélyes részben az is, hogy a frazeológiai egységek, de különösen a velük rokon nyelvi alakulatok és hagyományelemek több tudományág vizsgálati anyagába is beletartoznak, s ezért mint a kutatás tárgyainak sehol nincs igazán helyük (vö. O. Nagy Gábor 1977: 9). „A nyelvtudomány bizonyos szintű fejlettségére volt szükség ahhoz, hogy a frazeológiai egység önálló kutatás tárgyává váljék, észre kellett venni a csupán a frazeológiára jellemző sajátosságokat” (A. I. Molotkov 1977: 7).

Írásaimban a frazeológia elnevezés azt az általános kategóriát jelöli, amely a nyelvtudományon belül az állandó szókapcsolatok tanával foglalkozik, a frazeológiai egység pedig különböző nagyságrendű szókapcsolat. Az idióma a nemzetközi szakirodalomban a szólásokat és közmondásokat együttesen is jelenti, ezt a kategóriát a kötetben is így használom.

Az utóbbi évszázadban indult meg az elméleti vizsgálódás, történtek kísérletek a terminológia tisztázására, egyértelműsítésére; valójában az elmúlt évtizedek kutatómunkájának eredményeként kezdett ez a terület a nyelvtudományon belül önállónak válni. Ez a folyamat még nem zárult le, több feltett kérdés vár még választ.

1.2. A frazeológia témaköréből a magyar szólások és közmondások (az idiómák) nyelvi szempontú vizsgálatát választottam kutatásom tárgyául, figyelembe véve, hogy az általános és a különös dialektikája értelmében a szólásokról és a közmondásokról elmondottak rávilágítanak a frazeológiának mint tágabb kategóriának a tulajdonságaira is. Helyük a nyelvtudományon belül még ma sem tisztázódott megnyugtatóan – sem a frazeológiáé általában, sem az idiómáké ezen belül –, bár jeles külföldi és hazai kutatók fáradoznak a megoldás érdekében, mutatnak irányt a további vizsgálatok számára.

A kutatás négy alapvető feladatot jelöl ki, ezek részben elméleti, részben gyakorlati célzatúak:

- a) Elkülöníti a szólásokat és közmondásokat, majd ezeknek nyelvi és nyelvhasználati szintjét.
- b) Vizsgálja az idiómák (szólások, közmondások) elméleti kérdéseit; lexikológiai, grammatikai, szintaktikai, szövegtani, szemantikai és kontextuális sajátosságait és a szövegtani vizsgálattal összefüggően stilisztikai tulajdonságait.
- c) Megállapítja alak- és jelentésvariáns-típusokat szótári és alkalmazott változatban egyaránt.

- d) Nyelvi leírást végez kontextuális elemzés segítségével, tanulmányozza a kérdéses szókapcsolatok szövegbe szerkeszthetőségét (visszaszerkeszthetőségét) vertikális és horizontális síkban, a korpusz jellegéből következően.

1.3. A magyar frazeológiai kutatás tudományos előzményeinek történetét O. Nagy Gábor nagy szakértelemmel megírt posztumusz könyvében összegezi. Ezt szinte teljes, regisztratív elemző munkaként tarthatjuk számon; mégsem maradhatunk az általános hivatkozásnál, saját kutatási szempontjainknak megfelelően röviden újra végig kell tekintenünk a történeti előzményeket.

Kezdetnek itthon és külföldön egyaránt az idiómák összegyűjtését és lejegyzését tarthatjuk. Ez az anyag heterogén volt, nemcsak szólásokat és közmondásokat tartalmazott, bár elsősorban ezeket. A szótárakban (nevezzük őket annak összegyűjtött nagy mennyiségű idióma egy-egy kor nyelvállapotát nyelvi szintre emelt formában tükröző adattár, mely a kutató számára korpusznak tekinthető.

Az elméleti kutatások is a gyűjteményekben gyökereznek: a bevezetőkből, illetőleg kiegészítésképpen írt tanulmányokban fontos elméleti megállapításokat tesznek a szerzők. Elsősorban elkülönítik az idiómákat minden más nyelvi szerkesztménytől, azzal, hogy kevés kivétellel valóban szókapcsolatokat vesznek fel a gyűjteménybe adagiumként, és értelmezik is őket, ahol ezt szükségesnek érzik (l. Baranyai Decsi János, Kis Viczay Péter, Pomey Ferenc stb.). Másodsorban gyűlnek azok az ismérvek, amelyeket kategoriális tulajdonságként tarthatunk számon, amelyeknek alapján majd egy megközelítőleg elfogadható definíció kialakulhat. Helyenként még utalnak a gyűjtők a szókapcsolatok használatának mikéntjére is.

A XIX. század közepétől a szólások és közmondások a nyelvész kutatók témájává is válnak. Születnek még gyűjtemények, de fontosabbak az önálló tanulmányok. A nép bölcsességének tanúbizonyságaként említik az idiómákat, ugyanakkor olyan kollektív alkotásoknak tartják őket, melyek „külszerkezeti” és nyelvtudományi sajátosságokkal bírnak. Ez stilisztikai és nyelvi szempontot jelent (Szvorényi József). Elkülönítik egymástól a szólásokat, közmondásokat, szállóigéket, s ezáltal egyfajta tipizálás jön létre (Riedl Frigyes). Találkozunk utalással a közmondásoknak mondat formájára és a szólásoknak a mondataalkotáshoz szükséges lexikológiai sajátosságaira (Névy László). Komplexebb módon, leíró és történeti szempontokra is figyelve, jelentéstani, stilisztikai, grammatikai sajátosságaikról, alkalmazásukról a XX. század fordulójától olvashatunk ismert kutatók munkáiban (Bauer Simon, Tolnai Vilmos, Kertész Manó, Csefkó Gyula, O. Nagy Gábor, Juhász József). A további kutatások irányát jelöli meg Szathmári István fontos összegző tanulmányában.

A nyelvészeti kutatásokkal párhuzamosan, de tőlük nem függetlenül, a folklór körében is folytak – sőt sokáig csak ebből az irányból és ilyen céllal – és folynak a kutatások (Berze Nagy János, később Szemerényi Ágnes, Voigt Vilmos). Rendszerezés, típusalkotás, variánsképződés stb. itt a vizsgálat témája.

Az idiómák elméletének kutatását külföldön – csakúgy, mint nálunk – a XX. századra látjuk jellemzőnek. Elsősorban a szélesebb jelentéskörű frazeológiaelmélet a kutatás tárgya, s csak ezen belül az idiómáké. Az idiómák önálló vizsgálata inkább a folklór kutatások keretében folyik.

1.4. A történeti áttekintés során megbizonyosodhattunk róla, hogy számos nézetkülönbség van a frazeológiai kutatás terén. Nem egyértelmű a terminológia, és viták folynak a

frazeológia tágabb és szűkebb értelmezése körül is. A szűkebb értelmezés csak az idiómákra, a nem elemezhető frazeológiai egységekre vonatkozik; a tágabb minden, több szóból álló, megszilárdult nyelvi egységre. A frazeológia rendszerezhetőségével több kutató foglalkozik, de változó az alkalmazott módszer, sőt a kutatás iránya is. Lexikográfusok szinte köteleességszerűen foglalkoznak frazeológiával; és mivel a szótárkészítésnek elmaradhatatlan velejárója az elméleti kérdések tisztázása, módszerük is, ennek megfelelően, elsősorban a jelentés felől ragadja meg a témát. A szöveg irányából való indulás sem egyedülálló ma már, bár ilyen megközelítésben a struktúra (alak-szerkezet) kérdése válik elsődlegessé. A stilisztikai indíttatás el-elmaradozik a vizsgálati szempontok közül. Valójában azonban a frazeológiaelmélet az egyszerű gyűjteményektől sok tudós apró megfigyelései, vizsgálatai révén olyan szintre jutott, hogy irányt mutat a fehér foltok, a még tisztázatlan, feleletre váró kérdések megválaszolása felé.

2.1. A kutatási módszerek az anyag természetéhez igazodva és a kitűzött feladatoknak megfelelően álltak össze. Vizsgálati módszerem elsősorban elemzés, összehasonlítás, statisztika, disztribúciós elemzés, irányított gráf hálómodelljének alkalmazása.

Elemzésen formális és funkcionális elemzést is értek, s ez egyaránt vonatkozik a morfológiai és szintaktikai vizsgálatra. Disztribúciós elemzéssel a szólásoknak, közmondásoknak a szövegből való kiválasztását végzem, megvilágítva a kérdéses szókapcsolatok ezen differenciális jellemzőit, melyek elhatárolják őket más frazeológiai egységektől. Összehasonlítást végzek alakí, szemantikai és stilisztikai szempontból, egybevetem a szótárban és a szépirodalmi anyagban szereplő idiómákat is. Egy író vagy költő nyelvi anyagában szereplő azonos, de differenciált módon megjelenített variánsok elkülönítésére alkalmazható hasznosan ez az eljárás. A statisztika az előfordulási arányokat tisztázhatja, a hálós módszer a szövegtani jellegű megállapítások bizonyítására, illusztrálására alkalmas.

2.2. A vizsgálat anyagát szépirodalmi szövegből gyűjtött szólások és közmondások adják, továbbá különféle korokból származó szótárak, gyűjtemények adatai. A szótári anyagot egybevetésre használtam elsősorban, de korpusznak is tekintettem.

A szépirodalmi anyag kiválasztásának fő szempontja volt, hogy az első jelentős magyar nyelvű önálló alkotásoktól máig olyan műveket vizsgálhassunk, amelyek – előzetes próbagyűjtés tanúsága szerint – elégséges számban tartalmaznak szólásokat, közmondásokat, és feltehetően vagy bizonyíthatóan koruk nyelvhasználatát tükrözik; s hogy lehetőleg minden műfaj – líra, epika, dráma – képviselve legyen.

2.3. Megközelítőleg 7000 szólást, közmondást vizsgáltam (kb. 6000 szólást, 1000 közmondást). Az idiómák statisztikájában sok a viszonylagosság, mert a vizsgált anyag legelőbből következik, hogy nehéz számokkal pontosan kifejezni: ti. a szótár is változatokat közöl, és megjelenési formájukban, a szövegben tovább differenciálódnak az idiómák. Relatív a vizsgált anyagban előforduló szólásoknak, közmondásoknak a mennyisége, azért is, mert az előfordulás arányszáma magában hordja a szövegben megjelenő variánsokat is. Vizsgáltam minden alkalmazott változat szótári (állományi) alakját is, ez pedig újabb adatmennyiséget jelent. Együttesekből és részleges bontásokból állítottam össze a mennyiségi mutatót, amelynek pontossága a valósághoz mérten csak megközelítő, de eligazít a vizsgált anyag mennyiségét illetően.

Az egyes szólások és közmondások történeti alakulásának magyarázatát nem tekintem feladatomnak. Azokat a tulajdonságokat, jellemzőket, disztinktív jegyeket igyekeztem feltárni, amelyeknek alapján új, sajátos nagyságrendű nyelvi egységnek számítanak, amelyek csak reájuk vonatkoztathatók.

3. Az idiómák a frazeológiai egységek közé sorolhatók, azoknak sajátos, több tudományág területére tartozó alakulatai. A legközelebbi tudományág a folklór, mely sajátos módszereivel végez kutatásokat.

Megközelítésünk nyelvészeti központú, mert megjelenési formájukban az idiómák nyelvi alakulatok, szerkesztmények, s ez sugallja, indokolja, hogy elemezzük: milyen nyelvi tulajdonságokkal bírnak, és milyen alkalmazási, nyelvhasználati törvények szabják meg működésüket.

3.1. A szólások és közmondások szavak kapcsolatai, s mint ilyen egységek szótározhatók. A szótárban rögzíthető változat állományi, azaz nyelvi szinten él, a szónál nagyobb nagyságrendű alakulat, és mint kész szerkesztmény került nyelvi szintre. Ez a tulajdonsága más frazeológiai egységekkel is rokonítja. A nyelvhasználati szint egyszerre jelent számára kiindulást és eredményt. Nyelvhasználat közben keletkezett, majd magasabb szerkesztettségi szinten állandósulva vált új egységként alkalmazhatóvá.

A legrégebb gyűjtemények tanúskodnak róla, hogy a gyűjtők már mint összefüggő kapcsolatokat rögzítették őket, észrevették kötöttségüket, állandóságukat.

Kollektív alkotás eredményei az idiómák, mint maga a nyelv, változékonyságukat pedig a nyelvhasználatnak köszönhetik. Lexikológiai tulajdonságuk a szótározhatóság, de nem lexémák a szó konvencionális értelmében.

3.2. Grammatikai alkatukat tekintve glosszéma (*szűr alól, suba alatt, ebestől-macskástól*), szintagma (*ötödik kerék, anyámasszony katonája, Csáky szalmája*) és mondat (*Kibújt a szög a zsákból, Pap se beszél kétszer, Zsindely van a háztetőn*) stb. nagyságrendben állandósultak; megszerkesztettségüket magukkal hozták, s ezzel annak a feltételeit is, hogy melyikük miképpen szerkeszthető vissza a szövegbe. Grammatikai konstrukciójukból adódó tulajdonságuk a felhasználás során bekövetkező változtathatóságuk. Minél bonyolultabb szerkezetű az idióma (pl. mondat), annál változtathatóbb; és minél egyszerűbb (pl. glosszéma), annál kevésbé módosítható (akár szólás, akár közmondás) felismerhetőségének határain belül. Belső ügyük, hogy a konstrukciót alkotó lexémák megőrzik a morfológiai tulajdonságaikat, és ezzel lehetővé teszik a beszerkesztést. Bár állandó szókapcsolatok, grammatikailag nem zárt, hanem föloldható szerkezetek, ezzel válik lehetővé a szövegbe való beszerkesztésük is. Kimondhatjuk, hogy az idiómák olyan állandó szerkezetek, amelyek legtöbbször megújítva, a szöveg szerkesztésének kívánalmai szerint újjáalkotva kerülnek használatba, és csak igen ritkán a szótárban rögzített változat szerint.

Pl. *Elment Földvára deszkát árulni* 'meghalt' (O. N. G. 141/104).

„Nagyon rosszul van a gazda?

– Alighanem közel jár már őkelme *Földvár*hoz.

– Miféle *Földvár*hoz? – kiáltám az öreg fülébe.

– Ahová mindnyájan eljutunk, én is, más is, még talán a tekintetes doktor úr is, *deszkát árulni*.”

(Mikszáth Kálmán R-Fr: 64.)

Nyelvi szinten a frazeológiai egységeket, s ezen belül a szólásokat és közmondásokat is, külön kategóriának kell tekintenünk, amelyek komplexitásuk révén válnak új egységgé. Komplex grammatikai tulajdonságuk: mint a lexémák, szótározhatók, rendelkeznek szófajtani, szintaktikai és mondattani ismérvekkel. Szövegteni szempontból nézve szerepük van a kommunikáció és információ szintjén is.

3.3. Szemantikailag az idióma vagy teljesen új, vagy csak részben új alakulat. Ha teljesen elszakad a jelentése az egyes alkotó szavak jelentésétől, akkor új.

Zsákbamacskát árul 'eltitkolja a szándékát, tervét' (O. N. G. 734/33).

Beleszalad a madzag valamibe 'meghiúsul, csődöt mond' (O. N. G. 457/152).

Esőből csurgó alá megy 'kisebb bajból úgy kerül ki, hogy nagyobb éri' (O. N. G. 180/665).

Ha egy-egy lexéma vagy esetleg több is megőrzi eredeti jelentését, akkor részben új.

Árnyékának se vétettem 'semmiben sem vétettem neki' (O. N. G. 53/622).

Megunja a dicsőséget 'véggépp megun valamit' (O. N. G. 132/136).

Alkalmi jelentését a szöveg jelentésének irradiációja határozza meg.

Az a definíció tehát, mely szerint az idiómán mint egységes szókapcsolaton ment végbe a jelentésváltozás, csak azzal a kiegészítéssel igaz, hogy vagy teljes, vagy részleges jelentésváltozás történt benne.

Az idiómák közt is fellelhető a monoszémia, poliszémia, heteroszémia (l. Károly Sándor 1970: 78).

Az idiómák stilsztikuma is összefügg, nem kis mértékben, szemantikai tulajdonságaikkal. A valóságos és átvitt jelentés váltakoztatása egy szövegegységen (pl. bekezdésen) belül, vagy az olyan módon való szerkesztés, hogy a konkrét jelentéstartalom az átvitttel párhuzamosan funkcionáljon, stilsztikailag expresszívvé varázsolja a szöveget. Mivel az idiómák ismert közösségi alkotások, újraalkotásuk is úgy történik, hogy az író, a beszélő számítt az olvasó, a hallgató gondolkodási aktivitására, aki ezzel szinte részt vesz a megújítási, alkotási folyamatban.

3.4. A variabilitás alak és jelentés tekintetében is szembevetendő ismérve az idiómáknak. A dolgozatban bemutatott típusok nem zárt rendszerek, hanem lehetőségek, amelyek a szótárban rögzített vagy alkalmazott változatból alakultak, és folyamatosan is egyikből a másik típusba sorolhatóvá válnak.

A vizsgált variálódási lehetőségen kívül variálódhat a téma is; de ennek elemzése elsősorban a folklór kutatások körébe tartozik.

3.5. Az idiómák felhasználása, szövegbe szerkesztése különböző módon történhet; s a beszerkesztés meggyőző, figyelemkeltő lehet, de expresszivitása nem olyan mértékű, mint a sporadikus rendszerű beszerkesztésé. Hálómodellel vizuálisan is megjeleníthető az idiómáknak a szövegben (többnyire a bekezdésben) való elhelyezése. Ez fényt vet arra is, hogy a lényeges vagy kevésbé lényeges közlendő milyen szerkezeti egységben és hova kerül a szövegben. Ennek vizsgálata már egyértelműen a szövegteni kutatások körébe tartozik.

3.6. Önálló stilisztikai elemzést nem végeztem, de szinte minden vizsgálati szempont kapcsán szóba jött az idiómáknak ilyen vagy olyan stilisztikai értéke, illetőleg használatuk stilisztikai hatása. Néhány megjegyzés még szerepükről. Hosszú ideig nyelvünk virágaiként tartották őket számon, feljegyzésük egyértelműen a néphagyomány megőrzését jelentette, alkalmazásuk stilisztikai hatást biztosított (l. Dugonics, Baróti Szabó Dávid stb.).

Mai stilisztikáink mértéktartóbban, óvatosabban nyilatkoznak az egyértelmű elismerés helyett: „Értékelésünknek csak két szélsőségét ítélni lehet el. Az egyik az anyag iránt elfogult nyelvész, aki azt hirdeti, hogy szólásaink egytől-egyig a szemléletesség remekei, a másik az avantgardista irodalmár, aki szerint a hagyománynak, a társadalmi érvényességnek vajmi kevés stilisztikai értéke van” (Török Gábor 1974: 131). Megítélésükkor megfelelő mértéktartásra és tárgyilagosságra van tehát szükségünk.

Rendkívül fontos a műfaj, szövegtípus, szituáció, a nyelvi környezet, amelyben az író szólást, közmondást használ. Az idiómák alkalmazása nem minden szituációban adekvát, pl. általában a tudományos nyelvi rétegben kevésbé, a társalgási nyelvben inkább helyénvaló.

Az alkalmazás módjára, annak árnyalataira is ügyelnie kell az íróknak. „Bármilyen sok nyelvi leleményt, ötletet rejtett születésekor egy [...] szókapcsolat, lassanként megmerevedik, lexikalizálódik, statikussá válik, és ezek az értékei elhalványodnak. A kötöttség meglazításával a költő felújíthatja őket. A kötöttséget persze magának a szerkezetnek (szerkezeteknek) a módosításával lazíthatja a költő” (Török i. m. 130–131). A kötött szerkezetek átalakításának módjára több példát láthattunk az elemzés során.

A különböző idiómák nem azonos stilisztikai értékűek, nem kerülhetnek egy kalap alá. Vagyis a szövegekörnyezet, az alkalmazás módja mellett elsőrendűen magának a szólás, közmondás képszerűségének jellege is stilisztikum forrása lehet. Mindezek alapján lehetnek stilisztikailag közömbös, expresszív és intenzíven expresszív idiómák. Ilyen irányú vizsgálatuk külön téma lehetne.

3.7. Végezetül a kutatás eredményeinek gyakorlati alkalmazhatóságáról. Az idiómák grammatikai és szemantikai komplexitása indokolná, hogy a mondattan és a szövegtan körébe kerüljenek. Nem célszerű, hogy zárt szókapcsolat voltukat hangsúlyozzuk, mert ha használjuk őket, éppen grammatikai és szemantikai zártságuk oldódik először. Helyüket a szöveg felől közelítve találják meg, és így lehetséges nyomon követni a valóság összefüggéseinek komplexebb elraktározását. Igazoltnak tarthatjuk, hogy ezeket a „sémákat” alkotó módon lehet újratemeteni, felhasználni. Az idiómák nyelvi és nyelvhasználati szintje kölcsönösen hat egymásra; az idióma tehát csak e kölcsönös egymásra hatás függvényében jelenhet meg, akár a szótárban, akár a szövegben.

Források

Mikszáth Kálmán. *Világít este a szentjánosbogár*. Bp. R-Fr: 64.

O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat Kiadó, 141/104, 734/33, 457/152, 180/665, 153/62, 132/136

Irodalom

- Baranyai Decsi János 1598. *Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque...* Bártfa
- Baróti Szabó Dávid 1803. *A' magyarság virági*. Komárom
- Dugonics András 1820. *Magyar példa-beszédek és jeles mondások 1–2*. Szeged
- Kertész Manó 1922. *Szokásmondások*. Budapest
- Kis-Viczay Péter 1713. *Selectiora adagia Latino–Hungarica*. Bártfa
- Bauer Simon 1892. *A szólásmód*. A lőcsei m. kir. Állami Főreáliskola értesítője az 1891–92-i tanévről I. XXVI.
- Berze Nagy János 1932. *Magyar szólásaink és a folklóre*. Budapest
- Csefkó Gyula 1930. *Szállógék, szólásmódok*. Budapest MNYTK. 28.
- Juhász József 1980. *A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína*. In.: Rác Endre – Szathmári István szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest, 79–97.
- Névy László 1892. Sirisaka Andor: *Magyar közmondások könyvének bírálata*. Nyr. XX. 223–30.
- Riedl Frigyes 1889. *Szólások magyarázata*. Nyr. XVII. 260.
- Szathmári István 1966. *Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásról*. MNY. LXII. 504–511.
- Szemerényi Ágnes 1975. *A szólások szemiotikai analízise*. Budapest, Szemiotikai tanulmányok 14.
- Tolnai Vilmos 1910. *A szólásokról*. Budapest, MNYTK 12.
- Szvorényi József 1847. *A 'közmondások' és példabeszédek szelleme és vegyes elemei*. Budapest, Akadémiai Értesítő 239–57.
- Voigth Vilmos 1975. *Új jelenségek a szóláskutatásban*. MNY. 404–409.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Bp. Akadémiai Kiadó: 78
- A. I. Molotkov 1977. *Az orosz nyelv frazeológiaelméletének alapjai*. Leningrád: 7
- O. Nagy Gábor 1977. *A magyar frazeológiai kutatás története*. Bp. NytudÉrt. 95: 9
- Török Gábor 1974. *Lírai igefüggvények stilisztikája*. ItF. 85. Bp.: 130–131